

ADALÉKOK CSOMA KÉT TITÁLJAI CIKKÉHEZ

Huszonegy-huszonkét hónapos észak-bengáliai tartózkodása alatt Csomától többször kértek véleményt a Bengáliai Ázsiai Társaság (BÁT) tagjai tibeti nyelvi kérdésekben. A befutó válaszokból kettőt az egyesület titkára egy-egy önálló cikkben folyóiratában is közzétett. Az alábbiakban ezeknek a hátterét vizsgáljuk meg.

I. EGY BUTÁNI HADIZSÁKMÁNY

A bhóti zászló új fejezetet érdemel

1836. májusi számában a folyóirat (a *Journal of the Asiatic Society of Bengal=JASB*) részletet közölt Kőrösi Csoma egy ugyanazon hó 9-én kelt leveléből, amelyben a szerző a tudós társaság titkárának egy kilenc nappal korábban feltett kérdésére válaszolt. Ennek a három oldalas közleménynek a lap szerkesztője az „Egy Asszámiban zsákmányolt és Bogle százados által az Ázsiai Társaságnak bemutatott [ajándékozott?] bhóti zászló föliratának értelmezése” címet adta. Abban az évben ez volt Csoma „Tetteliából”, Brit-India északkeleti határvidékéről (‘North Eastern Frontier’ = ‘NEF’) küldött két rövid véleményezése közül az első. Mint tiszteleti tag és égisze alatt államilag támogatott kutató, Kőrösink tartozott ennyivel a kalkuttai BÁT-nak.¹ Sorai a feladott ‘babonás mágikus anyag’ latin betűs átírata és szó szerinti angol fordítása mellett magyarázatokat is tartalmaztak: kitértek a fölirat céljára, a zászló rendeltetésére és rámutattak a szöveg néhány ortografikus sajátosságára is.

Tekintve, hogy a szokottnál is kevesebb információval rendelkezünk Kőrösi-ről életének ebben az időszakában, és máig sem igen értjük, miért is választotta a NEF-et tartózkodási helyül akkortájt², nem árt, ha közelebbről megvizsgáljuk azokat a politikai körülményeket, amelyekről Butánhoz közel eső, új lakhelyén aligha tudott eltekinteni. A továbbiakban vázolólok a butáni határ mentén akkoriban uralkodó katonai és politikai állapotokat, ecsetelem azt az érdeklődést,

1. Tiszteleti tagságáról és fizetett kutatói státusáról ld. Duka Tivadar dr. 1885 *Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai*. London: Trübner / Budapest: Buddhista Misszió 1984 reprint. 108-109, ill. 128-130.

2. „... csupa homály, csupa bizonytalanság ... Érthetetlen, csaknem rejtelmes volt a mostani viselkedése...”. Stb. Baktay Ervin. 1984. *Kőrösi Csoma Sándor*. (3. kiadás) Budapest: Gondolat. 300.

amelyet az ott megnövekedett feszültség a Bengáliai Elnökség elitjének körében, így Csoma közvetlen munkaadóinál, a BÁT vezetőinél is kiváltott, rámutatok arra, hogy a brit hatóságok igénybe akarták venni – és némileg igénybe is vették – Csoma szolgálatait Bután viszonylatában, és megpróbálom kikövetkeztetni, mennyire hathatott ki a kormány feltételezhető nyomása háromszéki tibetistánk rövid- és hosszútávú terveire.

A butáni konfliktus

A BÁT 1836. május 4-én tartott rendes ülésének jegyzőkönyve az említett zászlót a következőképpen írta le: „Ez egy rúdra erősített, pirosra festett deszkalap, egyik oldalán egy haragvó (?) Buddha-képpel, hátulján pedig egy tibeti fölirattal (amelynek másolatát fordításra elküldtük Kőrösi Csoma úrnak). A Demangari Rádzsa nagy ünnepélyességgel mindig maga előtt vitette egy nagy díszország külön felügyelete alatt, amely azonban a Subang-kotta-i összezördülésben elszaladt nélküle úgy, hogy az a kezünkbe esett.” Az eseményről Robert Boileau Pemberton százados (1798–1840) részletesen beszámol 1839-ben közreadott, Butánról szóló jelentésében. Ebben elmondja, kik elegyedtek harcba, hogyan csaptak össze és hogy végződött az ütközet.

Az ellentét 1836. január 14-én egy embervesztéséget és anyagi kárt okozó, merész csoportos rablással (dacoity) robbant ki az 1828 óta brit megszállás alatt tartott Asszam északi határán. Másnap a támadás megismétlődött. Mivel az elrabolt javak visszaszerzésére és a bűnösök kiadására tett kísérletek meghiúsultak, a megesett csorba kiköszörülésére Matthews hadnagy parancsnoksága alatt kivezényeltek egy tartományi bennszülött különítményt (Assam Sebundies), amelyhez önként még Vetch hadnagy is csatlakozott. 1836. február 14-ét követő előretörése során az osztag letartóztatott egy csomó hírhedt tolvajt és emberrablót, akik beismerték, hogy cinkosságban állnak az adminisztratív tisztviselőkkel. Ez utóbbiakat feletteseik védelmezték, akik felszólításuk ellenére sem voltak hajlandók felelősségre vonni a gonosztevőket, a tiltakozásokra kitérő válaszokat adtak, és általában halogatták a határozott eljárást. A katonai nyomást tehát fokozni kellett rájuk: a megszálló csapatokat megerősítették. A vezénylő tiszt (a későbbi Sir Archibald?) Bogle százados (1805?–1870?) kihirdette a terület átmeneti hatalomba vételét, és megszállta a hágókat.

A butániak békülékenységet színélve az ország keleti fele nyolcadik (de helyben a második) méltóságának parancsnoksága alatt kb. hatszáz, javarészt rövid időre behívott katonát vontak össze. Brit számítások szerint tartalékok hiányá-

3. JASB 1836 ápr.: 248.

ban és a nagy távolságokra való tekintettel néhány napnál tovább ennél több embert képtelenek lettek volna a 2+12+? fős erődítéseken kívül bárhol is ellátni. [Pem 65] Ez a sereg nagyobb hatást gyakorolt Bogle százados egységeire „tarka öltözekeivel és csillogó vörösréz és vas sisakjaival, mint muskétás, íjas és nyilas, kardos, lándzsás és pajzsos felszerelésével... Szánalmas muskétáik és flintáik mérhetetlenül veszélyesebbek voltak azok számára, akik elsütötték őket, mint azokra, akikre tüzeltek”. Teljesen elégtelennek bizonyultak az ellenük felvonuló, hetvenötös létszámú oszlop tűzerőjével szemben. [Pem 23] Noha különálló dombjaikon kezdetben jól választották meg állásaikat, elkövették azt a hibát, hogy előrenyomultak. Ettől fogva megfosztották magukat attól a lehetőségtől, hogy ellenfeleiket oldalba kapják, majd körbe támadják anélkül, hogy kitegyék magukat azok tűzfegyvereinek. [Pem 24] Május 7. késő délutánján az első sortűz megfutamtotta őket. A hágókig üldözötten elvesztettek huszonöt embert. Körülbelül kétszer ennyien megsebesültek és vagy fél tucat foglyul esett – amely történelmükben szokatlanul súlyos veszteségnek számíthatott. „Magát a Dewangari Rádzsát is szorosán üldözőbe vették és ő csak megnyergelt elefántja gyorsaságának köszönhető, hogy sátra, holmijai, öltözekei és zászlói hátrahagyásával sikerült megmenekülnie.” [Pem 25]

Ez után a döntő vereség után 1836. június 2-án a háborús felek fegyverszünetet (Ikrar Namah) kötöttek. A butániak gyakorlatilag elfogadtak minden nekik diktált feltételt. Erre a britek visszaadták a csapataik által lefoglalt magtáiraikat és kiürítették az összetűzés alatt megszállt területeket is anélkül, hogy bíztak volna az egyezmény tartósságában. Nem azért gyanakodtak, mert beleegyezését a butáni fél nem garantálta megfelelő pecséttel, hanem mert a jó szomszédság alapfeltételei kedvezőtlenek maradtak Brit-India és Bután között. A Subang Kotta-i összecsapáshoz vezető incidenst sok más 'dacoity' előzte meg. 1834–1835-től a butáni rablókat felbátorította még az a tény is, hogy a hatalomért folyó torzsalkodások megnehezítették a határ mellé kinevezett tisztviselők ellenőrzését. [Pem 45] 1838-ban a Pemberton százados vezette diplomáciai küldöttség megpróbált ezen a helyzeten segíteni, de célját nem érte el.⁴ Az ellentétek idővel aztán annyi-

4. *Report on Bootan*. 1839 Calcutta: G.H. Huttmann, Bengal Military Orphan Press / Calcutta: Indian Studies Past and Present 1961 reprint. 24–25.

A hivatásos földmérő-térképész százados mellett két másik tiszt is részt vett benne: egy orvosi teendőket is ellátó botanikus (Dr. Griffith) és egy beosztott helyettes (Blake zászlós). Huszonöt brit kiképzésű és egyenruhás bennszülött katonából alkotott kíséretüket ('sepoys') egy bennszülött tiszt ('sobadar') és egy bennszülött őrmester ('havildar') vezényelte. 1837. december 21-én lépték át a butáni határt és viszonylag gyorsan, 1838. május 31-én tértek vissza a brit fennhatóság alatt álló Asszamba [Pem 37–40], mivel erősködésük ellenére sem engedték őket tovább Tibetbe.

ra kiéleződtek, hogy 1864-ben újra háborúra került sor, csakhogy ekkor már az elsőnél jóval nagyobb erőbedobással.⁵

James Prinsep (nyelv)baráti manővere

James Prinsep (1799–1840), a BÁT titkára folyóiratának 1836 májusi számában Csoma aláírásával tehát egy alig két hónappal korábban ejtett hadizsákmányról nyilvánított 'technikai' véleményt. Ezen a közleményen keresztül felhívta a figyelmet a tibeti nyelv és műveltség fontosságára az elnökség észak-bengáliai szomszédaival elengedhetetlen kapcsolatokban, reklámozta társaságának felkészültségét gyakorlatias szerepvállalásokra a velük folytatott politikai ügyletekben, és Csoma személyében azonosította ennek a képességnek alanyát is. Mindezt akkor tette, amikor a kormány megvonta finansiális támogatását a szanszkrit, perzsa és arab felsőoktatástól, kutatástól és könyvkiadástól, az angolnál alacsonyabbrendűnek és teljesen haszontalannak minősítve India eme három nagy klasszikus nyelvét.

James Prinsep erélyesen ellenezte az új kultúrpolitikát annak 1835 márciusi bevezetése óta.⁶ Most Tibet és hegyi államokbeli vazallusainak a szanszkritnál, perzsánál és arabnál még mellőzöttebb klasszikus regionális (lingua franca) nyelvével rukkolt elő. Bogle említése a hosszú címben emlékeztethette a művelt olvasókat egy azonos nevű híres elődre, George-ra (1746–1781), aki 1774–1775-ben egy hivatalos követség élén meglehetősen sikerrel járt Butánban és Tibetben. Az akkori bengáliai kormányzó, Warren Hastings (1732–1810) további küldöttségekkel, diplomáciai képviselővel, rendszeres levelezéssel, a kereskedelem és zárandoklatok ösztönzésével és szerzetes-látogatások pártfogásával ápolta az általa elért nyitást.⁷ Az ő türelmes, következetes és kitartó himalájai és Himaláján túli politikájának folytatásával minden érintett érdekében valószínűleg elejét lehetett volna venni a Subang Kotta-féle kenyértörésig mérgesült viszonyoknak.

5. Pemberton százados békeküldöttségének eredménytelenségéről ld. Markham, Clements R. 1989 (1876) *Narratives of the Mission of George Bogle to Tibet and of the Journey of Thomas Manning to Lhasa*. New Delhi, stb.: Cosmo – amely hosszú bevezetőjében (c. l.) idézi Dr. A. Campbell-t azokról a 'sérelemek'-ről, 'igazságtévés-megtagadások'-ról és 'sértegetések'-ről, melyek a briteket az 'Ikrar Namah' egyezmény ellenére továbbra is érték.

6. Ld. Marczell Péter. 1993 „Kőrösi Csoma es a bengáli megújulás”. Fábíán Ernő szerk. *Kőrösi Csoma Sándor nyomdokain*. Kovászna-Csomakőrös: KCSME. 59–72.

7. Ld. *op. cit.* [05]: XXI–XXII, LXVIII–LXXV. Jó, ha tudjuk, hogy 1782-ben a főkormányzó nyolc éve immár negyedik küldöttségét indította Butánba avval az utasítással, hogy ez onnét menjen tovább Tibetbe, és gratuláljon a helytartóságnak ('regency') a tasi láma új inkarnációjához, ennek ürügyén pedig mélyítse el a meglévő baráti kapcsolatokat a tibeti kormányval. A missziót a kitűnő rajzoló Samuel Davis hadnagy (1760–1819) és Robert Saunders orvostiszt társaságában Samuel Turner százados (1749?/1759?–1802) vezette. Megbízatusuk teljesítése után mindannyian 1784-ben tértek vissza Indiába.

Pemberton százados utalása Csomára

Pemberton százados már idézett, butáni követségéről közreadott beszámolójában még a következőket is olvashatjuk: „Összeállítottam egy olyan sok szavas szöveget, amelyet Kőrösi Csoma úr összehasonlításának szándéksom alávetni, aki ennek a végrehajtására az egyetlen alkalmas tudós, hogy vizsgálja fölül azon állítások helyességét, miszerint a bothi ennek a [tibeti] nyelvnek egy rokon dialektusa.” [Pem 84] Uo. Pemberton hangsúlyozza butáni megbízatásának gondos előkészítését is: „Minden beszerezhető előzetes információnak utána jártunk; és Jenkins százados, a főkormányzó ügyvivője, igen tekintélyes időt fordított erre a kutatásra-” (Pem 36) Nehezen képzelhető el tehát, hogy indulása előtt ne kérte volna ki legalább Jenkins-en keresztül, ha mást nem, írásban Titáljából Csoma véleményét, és dolga korántsem kielégítő végeztével ne próbálta volna segítségével ellenőrizni és kiegészíteni keservesen összegyűjtött és feltételezhetően hiányos butáni adatait. Bizonyára nem véletlen, hogy Bután kereskedelmének leírásában hivatkozik Heerenre, Csoma legfontosabb göttingeni tanárára, hosszasan idézi Ralph Fitch (?-1606) megfigyeléseit és elemzésének alátámasztására Landress mellett utal még Klaprothra és Remusat-ra is [Pem 89-90], akikről a székely szakértőtől hallhatott.⁸

Kézírtos kútfők tanulságai

A korabeli hivatalos levelezés a kalkuttai politikai államtitkár és az illetékes területi politikai ügyvivő között azt bizonyítja, hogy a brit-indiai kormányközegek megpróbálták Csomát a leírtnál közelebből is bevonni butáni manővereikbe. A távolsági tanácskozás Francis Jenkins százados (1793-1866) 1836. jún. 9-i jelentésével kezdődött, mely behatóan elemezte körzete stratégiai helyzetét, s mely címzettjei körében nagy tetszésre talált. Helyeslő válaszában 7. cikkelyében 1836. jún. 27-én W.H. Macnaghten (1793-1841) a következő ötlethez kérte ki beosztottja véleményét: „Az Elnökségben van egy Csoma de Kőrös úr, akiről tudott, hogy jól ismeri a tibeti nyelvet. Ennek az egyének szolgálatai tolmácsi minőségben nagyon becsesnek bizonyulhatnának, amennyiben szert lehetne tenni rájuk”. Jenkins olyannyira egyetértett ezzel az elképzeléssel, hogy a tervezett, Butánba indítandó követségben szívesen látta volna a magyar nyelvészt. „Véleményem szerint Csoma de

8. Ld. Marczell Péter. 1998 „A göttingeni egyetlen sajátos (tudományos) kihívása”. Gazda József szerk. *Kőrösi Csoma Sándor szelleműjén*. Kovászna-Csomakőrös: KcsSME. 10-20. Heeren *Historical Researches* c. művének három kötetét a BÁT 1834 januárja körül vette fel katalógusába (Ld. *JASB* 1834 jan.: 53.) és szerzőjüket (Klaprothtal, Rosennel és másokkal együtt) 1834. november 5-én választotta tiszteleti tagjává. [Ld. *JASB* 1834 oct.: 524] -

R.B. Pemberton 1836 januári beválasztása az intézmény végrehajtó bizottságába (Committee of Papers) arra vall, hogy a megbecsült százados lelkiismeretesen ápolta BÁT-tagságát.

Koras szolgálatai igen értékesek lennének a követség számára, mivel – ahogy meg tudom ítélni – megbízható és rátermett tolmácsolásának pusztá haszna mellett Tibet nyelveinek nagyon pontos ismerete nagy tiszteletet érdemelne ki a misszió számára, és eszköze lehetne a környező országok sokkal behatóbb ismeretének, mint amilyenre segítsége nélkül a követ képes lenne szert tenni” – szögezte le 1836. július 19-én. Mindazonáltal Butánnal a bengálit, Tibettel pedig a bengálit és perzsát ajánlotta hivatalos közlekedési nyelvként.⁹ Kőrösi tehát a követséghez mindössze hasznos többletként csatlakozott volna. S végül is nem vett részt benne. [04, mint előbb láttuk.] Nem tudjuk, hogy pontosan miért. De jó oka lehetett rá. Először is, mert a misszió elsődleges célja adat- és hírszerzés volt. Másodsor, a tolmács Csebu Láma (‘Cheboo Lama’ / Chebu Lama) szikkimi minisztert ért bántódások Ashley Eden megalázóan csódbé fulladt, 1864-es butáni követségében arra enged következtetni, hogy nálánál Csomát sem fogadták volna sokkal barátságosabban a butániak huszonegy évvel korábban. Harmadsor, a székely szakértő a beszélt tibeti nyelvet annak zanszkári változatában ismerte, a butániakkal szóban bajosan értette volna meg magát.¹⁰ Nem zárhatjuk ki azt a feltevést sem, hogy a kormány fontosabbnak tartotta jelenlétét Szikkim déli határán, mint látványos bevonását a butáni követjárásba. E távlatban zavarhatott külföldi státusza is, melyre nemcsak az alany hangsúlyozott székely hazafisága és őshazakereső pátosza hívta fel állandóan a figyelmet, hanem a hazuról átutalt gyűjtés, a haza küldött pénz és sok tibeti nyelvtan, ill. szótár tiszteletpéldány, valamint Esterházy Pál londoni nagykövet nyilvánított kiállása is folyamatosan emlékeztettek.

Csoma tartózkodása

Úgy tűnik, orbai széki tibetistánk okosan tette, hogy lehetőségeihez képest távol tartotta magát a brit diplomácia észak-keleti ügyeskedéseitől. Visszahúzódá-sával persze nem érdemelt ki brit hálát vagy jutalmakat, és vele eredeti őshaza kereső tervének végrehajtását sem segítette elő. De azért lehetetlenné sem vált a jelenlétét megtűrő, sőt támogató hatóságok előtt. S a távolság ellenére töretlenül megőrizte James Prinsep barátságát, a BÁT felé pedig eleget teljesített havi ötven

9. NAI, Foreign Political Consultations, 1836. aug. 8. No. 26, stb.

10. Nem árt, ha leszögezzük, hogy Kőrösi nem találkozhatott a Butánba készülő brit delegációval, mivel Észak-Bengáliába vonultában Kalkuttát 1835 december közepe és 1836 január közepe között hagyta el, míg Pembertonék az Elnökségben 1837 november legvége táján kerekedhettek útra. India főkormányzója ui. csupán 1837. április 17-én értesítette Butánban a deb és dharma rádzsákat arról a szándékáról, hogy az esős évszak után megfelelő kísérettel követet meneszt hozzájuk, s ehhez az előkészületek csak az esőzések végén fejeződtek be. Ekkor nevezték ki hivatalosan a küldöttség résztvevőit is.

rúpiás állami ösztöndíjáért. Ezzel fenntartotta annak a lehetőségét, hogy jóval három éves kutatói szabadságának lejárta előtt az elhalálozott L Burlini doktor (1757?-1836) helyébe őt kérjék fel a BÁT könyvtárának vezetésére.¹¹

Ugyanezt mondhatjuk azzal a hasonló természetű tibetista értékelésével kapcsolatban is, melyet G.W.A Lloyd felkérésére vetett papírra szintén Titaljában.

II. EGY BUTÁNI AJÁNDÉK

G.W. A. Lloyd butáni sálja és Csoma

A bhóti zászló fentebb bemutatott véleményezése után a JASB 1836. júliusi száma tovább szította az északkeleti határvidék ügyei iránt keltett érdeklődést egy újabb Csomát érintő levelezés közreadásával. Ennek kacifántos címe: „T. H. A. Lloyd ornagy: Észrevétel a tibeti papok hímmzett fehér szatén sáljáról. Az egyik Ázsiai Társaságnak adományozott darabja szélén látható mottójával Alex. Csoma Körösi fordításában.” Benne 1836. május 31. keltezéssel 'Titalya'-ból [a nálunk Titaljaként bevezetett Tetuliából] északnyugati határvidéki kormány megbízott [G. W. A. és nem T. H. A, alezredes és nem őrnagy] Lloyd elmondta, hogy nem rég levél kíséretében Butánból egy anyagának kiváló minőségét és istenség-ábrázolásainak díszítmény-gazdagságát tekintve általa eddig soha nem látott selyem sálat kapott; megerősíthette Turner leírását ennek mindennemű társadalmi közlekedésben elterjedt használatáról; és a sál végeibe szőtt mondatokat átíratta és lefordítottatta Körösi Csoma úr által, akinek mellékelte a tárgyra vonatkozó jegyzeteit Turner követségéről szóló könyvének megfelelő kivonataival...¹²

Lloyd fellépése arra mutatott, hogy a Butánnal folytatott béketárgyalások jó irányban haladtak előre. Idézeteivel ő is ügyesen utalt Hastings Tibet és hűbéresei felé nyitó politikájára. [07 fentebb] Számunkra azonban sokkal lényegesebb, hogy kiderül belőle: a magas rangú katonatiszt alkalmasint utasítás formájában feladatokat adott a hatáskörébe tartozó területre jött tibetistának. Mivel Csomáról szóló visszaemlékezésében ezt a katona nem említi, a Duka Tivadar közvetítésére

11. 1837. október 4-én a BÁT elhatározta, hogy tibetistájának felajánlja a könyvtárosi állást és 1837. november 1-én jelentette: levelet kapott, amelyben Csoma kifejezte köszönetét az iránta tanúsított bizalomért, és tudatta, hogy azonnal útra kel Kalkuttába, ahol végleges választ fog adni.” (Ld. JASB 1837 szept.: 797-798 és 1837 okt.: 890.) A válasz először elutasító volt, majd amikor 1838-ban a meghívást megismételték, beleegyezésre fordult.

12. JASB 1836 júl.: 383-384. Noha G.W.A Lloyd (1789-1865) kilátásba helyezte: a sálat mintadarabként a Társaságnak adományozhatja, nyilatkozata valószínűleg pusztán szó maradt, mivel a BÁT a stólat nem nyugtázta. H. Vetch hadnagy – úgy látszik – bőkezűbb volt nála, amikor J. Bell-en, a Mezőgazdasági és Kertészeti Társaság (Agricultural and Horticultural Society) titkárán keresztül eljuttatott a BÁT-nak két, a 'simúl' fa anyagából készített takarót és két bhóti gyártmányú gyapjúszövetet, amelyeknek vételét a BÁT 1836. augusztus 3-i ülésén könyvelte el. [Ld. JASB 1836 júl.: 436.]

hagyatkozó magyar szakirodalom sem tud róla. Dr. Archibald Campbell dardzsilingi főfelügyelő kapcsán az érintett felelevenítést már egyszer lefordítottam magyarra, és közöltem azzal a szöveggel együtt, melybe beleágyazták, sőt röviden néhány fontos megjegyzést is fűztem hozzá.¹³ De most járulékos adatok birtokában újra elő kell vegyem. S ezúttal nem mellékesen, a dolgozat végére függesztett szövegek részeként, hanem önállóan, s a korábbinál kissé szabadabb fordításban.

GWA Lloyd feledékeny visszatekintése

„Csoma de Kőrös, vagy helyesebben Alexander Csoma (ha jól emlékszem, továbbított iratok segítségével) 1836 elején jött hozzám, talán januárban – de ezt könnyen ellenőrizni lehet azon keresztül, hogy mikor hagyta el az Ázsiai Társaság épületében kapott lakosztályát. Bengáliul kívánt tanulni, mire Dzsalspájuguriba küldtem, ahol kb. három hónapig maradt. Mivel azonban az nem felelt meg neki, visszatért Titáljába, azt hiszem márciusban. Nem mutatkozott hajlandónak házamban maradni, mert úgy gondolta, ha velem eszik és lakik, le kell mondjon a helybeliek ismeretességéről és társaságáról, akikkel pedig meghitt beszédviszonyt kívánt létesíteni. Ezért szereztem neki s tőlem telhetően kényelmessé tettem számára egy közönséges bennszülött kunyhót; de elhelyezkedése nekem még így is nyomorúságosnak tűnt. Kerítettem neki egy szolgát is, akinek havonta három vagy négy rúpiát fizetett, és létfenntartása nem került további négynél többbe. Azt gondolom, 1837 november végéig nem hagyta el Titálját, s egész idő alatt a szanszkrit, a maharatta és a bengáli nyelvek tanulmányozásába temetkezett. Úgy rémlik, novemberben távozott azzal a céllal, hogy előbb Kalkuttába megy, de úgy tűnt, végeredményben a Dekkánba akart jutni; egy időben a hegyeken keresztül Kathmanduba szándékozott utazni, és nem vagyok benne biztos, nem folyamadott-e Hodgson úrhoz útlevelért; nagyon rettegni látszott azonban attól, hogy Tibetbe vesse magát, én ui. ismételten ösztökéltem: próbáljon meg Szikkimen keresztül Lhászába menni, és ő mindig csak azt mondta, ilyen kísérletbe csupán élete kockáztatásával foghatna. Ezért meglep, hogy ide mégiscsak ezzel a nyilván-

13. Marczell Péter. 2001 „Campbell dr., Csoma dardzsilingi pártfogója”. Gazda József szerk. *Kőrösi Csoma Sándor és a magyar történelem útjai*. Sepsiszentgyörgy: KCSKME. 78, 84–85, 87. Ez a dolgozat csak röptében jegyzi meg G.W.A Lloydról, akit már 1836. jan. 7-én alezredessé léptettek elő, s akinek az észak-keleti határnál (NEF) butáni ügyekbe is volt beleszólása [Pem 34], hogy Észak-nyugati-Bengáliában három feladattal bízták meg: 1. Simítsa el az ú.n. Oontoo (Siddhi Kola határ-) viszályt Nepál és Szikkim közt; 2. Egy brit tisztviselőknél építendő szanatórium céljaira szerezzen Szikkim radszájától Dardzsilingnál alkalmas földterületet; 3. Tegye azt megközelíthetővé és alkalmassá a további fejlesztésre. Dr. Campbell, ill. Lloyd alezredes összevont, alapvető fontosságú megemlékezései keltezésüknél majdnem két évvel később, 1845 novemberében jelentek meg a JASB XIV. évf. 167. számában, 823–827.

való indítékkal jött, mindazonáltal úgy tűnt: különösen két kolostort vágyott felkeresni, amelyekben – mondta – nagy könyvtárak működnek, s az egyikben a nagy munkák, a Kagyur és Tengyür egyikét vagy mindkettőjét is nyomtatják. Feltételezem, hogy ön írni akar róla valamit, ezért küldöm önnek a fentieket, amely minden, ami pillanatnyilag eszembe jut, bár ha irataimat átnézném, több mondani-valóm is lehetne. – Az ön őszinte – (aláírás:) G. W. A. Lloyd – 1843. december 12.”

A szentanú óvatosan fogalmazott. Közleménye elején és végén hangsúlyozta: sietve papírra vetett visszaemlékezéséhez nem volt módja, ill. ideje tanulmányozni a vonatkozó aktákat és levelezést, ill. feljegyzéseket. Több adatát pedig olyan elbizonytalanító közbeszúrással kísérte, mint az úgy gondolom (azt hiszem), úgy rémlik stb. viszonylagosítások. Sok körülményben tényleg nem lehetett biztos egyszerűen azért, mert a helyszínről huzamosan távol volt. 1836 decemberében ui. Dr. Chapmannel tizenkét hónapra Dardzsilingba küldték, hogy ott figyelje meg az éghajlat hatását az európai szervezetre.¹⁴ Adatokkal azonban más okból is fukarkodhatott. Egyrészt gátolhatta a kényes politikai megbízásával járó titoktartás, de méginkább visszatarthatta ellentéte Dr. Campbellel, akit kíméletlenül és hálatlanul ültettek helyébe azután, hogy ő a várakozásnál jóval nagyobb területet szerzett meg Dardzsilinggal, s gyakorlatilag megalapította az európai várost. A főfelügyelő még eredeti nagyvonalú beruházó-fejlesztő ambícióit is megkücsücsítette. Tekintélyes telepestársak maradtak, egyik skót, a másik ír nemes, s Lloyd, akit 1842 végén a Companion of the Bath érdemrenddel tüntettek ki, kevés hajlandóságot érezhetett arra, hogy az előbbinek különösebben a kedvében járjon.

Így Csoma titáljai tartózkodásával kapcsolatban nemcsak az általa kikért tibeti fordítást és szakvéleményt nem említette, hanem a magyar nyelvbúvár egyébb, JASB-ban közölt vagy abban töredékesen felhasznált korabeli hozzájárulásait sem.¹⁵ Méltányolhatjuk viszont, ha nem jelezte, hogy 1836 elején a Legfelsőbb

14. Ami azt jelenthette, hogy kísérleti állatok gyanánt tegyék ki magukat az éghajlatnak és erről vezessenek naplót. Ld. Pinn, Fred. 1986 *The Road of Destiny – Darjeeling Letters 1839*. Calcutta, stb.: Oxford University Press – 1990 Oxford India Paperbacks. 120. A jelen dolgozat sokat köszön eme könyvnek, mely leveleken és újságkivágásokon keresztül élénk színekkel mutatja be Dardzsiling brit megszerzésének a bonyodalmaival és ennek a 'ragyogó pontnak' legkorábbi fejlesztési fázisait. Pontos forrásmegjelölésekkel részletesen tájékoztat Lloyd diplomáciai tevékenységéről, föld- és kereskedelmi spekulációiról és Campbellel való viszonyáról.

15. A jelen dolgozatban tárgyalt, hadizsákmányul ejtett butáni zászlóról szóló tájékoztatást; G.I. Vigne először 1835. október 30-án Kasmírból küldött, ún. iskardói feliratfelvételének rossz minősége miatt sok gondot okozó megfejtését, mely végül is 1838 januárjában a JASB 73. számában pp. 38–39 jelent meg; a székely tibetista állásfoglalását B.H. Hodgsonnak és G. Turnournak a buddhista alapnyelvről kialakult vitájában, melyet J. Prinsep 1837 augusztusában a JASB 68. számában pp. 687–688 idézett. Ld. Marczell Péter. 2002 „Kőrösi Csoma perdöntő szakvéleménye Tetuliából”. Gazda József szerk. *Kőrösi Csoma Sándor és magyar mítoszaink*. Sepsiszentgyörgy: KCsSKME. 19–23.

Tanácsnak (Supreme Council) azt javasolta: Szikkim rádzsájának állítsanak ki egy köszönő s egyben hivatalos elfogadó levelet felajánlott dardzsilingi birtokáról, és azt fordítottassák le „Mr. Alexander de Kőrös” által. [Ez a szolgálat természetes lett volna azután, hogy nem egész egy évvel korábban, 1835. április 11. keltezéssel Bengália egyetlen európai tibetistája Kalkuttában már lefordította azt a hosszú, 1835. február 26. dátumú jegyzéket, melyet az uralkodó Dardzsiling ügyében a brit főkörmányzóhoz intézett.] 1836. február 8-án, amikor a NEF-hez kinevezett politikai ügyvivő indítványát az illetékesek megbeszélték, Csoma már Titáljában vagy valahol ahhoz közel lehetett.¹⁶

Más kérdés azonban B.H. Hodgson (1800–1894) és a székely tibetista korabeli kapcsolata. Kettőjük levelezésére Lloyd csak egy célzással tér ki, pedig azt ő közvetítette úgy, hogy a továbbított sorokat el is olvasta.¹⁷ Ami a célzást illeti, megjegyezhetjük, hogy mindmáig nem került elő olyan dokumentum, mely bizonyítaná: Kőrösi nepáli látogatáshoz vagy egy Nepálon való átutazáshoz a kathmandui követtől útlevelet vagy vízumot kért volna. Szinte nyilvánvaló, hogy Hodgson, akinek mozgásszabadságát Nepál Kathmandura és környékére korlátozta, talán elérhette volna, hogy magyar munkatársát a helyi hatóságok hozzá engedjék, de azt már nem tudta volna kieszközölni, hogy a vendég tovább mehessen észak felé.

Elhallgatásai mellett Lloyd több kijelentésén is fennakadhatunk. Hogy küldhette a katonatiszt Csomát látszólag a legnagyobb természetességgel a Titáljától 60–90 km-re fekvő Dzsalpájguriba, mely kimondottan veszélyes hely volt [még most is az!], annál is inkább, mivel a butániak [mint most a bangladesiek?] a sajátjuknak tekintették.¹⁸ A határmenti rablóbandák korabeli garázdálkodásaiért egyébként nemcsak a butáni felet terhelte felelősség. S hogyan ösztökölhette a

16. Ld. Pinn, Fred. *Im.* 128, ill 123. A szerző a rádza érintett levelének külön tanulmányt szentelt, mely a dokumentum magyar fordításával indul.

17. Fennmaradt pl. Csomának az az általam 2001-ben felfedezett, elmarasztaló válasza Titáljából, melyet a kathmandui rezidensnek 1837. máj. 17-én küldött a Párizsban tevékenykedő belga Emile Jacquet orientalista (1811–1838) egy tibeti szógyűjteményével kapcsolatban. Ehhez G.W.A. Lloyd a következő üzenetet fűzte:

Dardzsiling, 1837. június 1.

Kedves Úram!

Van szerencsém mellékelni egy levelet Csoma úrtól, aki visszaküldi azt a tibeti szógyűjteményt, melyet ön neki megvizsgálásra küldött. Az ebben az országban beszélt nyelvet kinaiul pe-mon-dzsongnak és tibetiül denzsaungnak hívják, noha Bras-jang-nak írják. Jellege teljesen különbözik a tibetietől. Nem tudom, honnét ered, de a lepcsákról azt mondják, Lhászán túli vidékéről jöttek és kumba [? Coomba?] vagy kalmük törzsből származnak.

Öszinte híve [Yours sincerely]

GWA Lloyd

[British Library, London, OIOC MSS Eur Hodgson MSS 12: 17, ff 144–145.]

kutatót arra, hogy (a közelséget kihasználva) keljen útra Szikkimen keresztül Lhászába, amikor tudnia kellett, hogy Qianlong mandzsu császár 1793-as rendelete értelmében Tibet és a hozzá kötődő 'hegyi államok' eleve tiltották külföldiek hagyományellenes belépését.¹⁹

RÖVIDÍTÉSEK

BÁT = Bengáliai Ázsiai Társaság (Asiatic Society of Bengal)

JASB = Journal of the Asiatic Society of Bengal (a BÁT folyóirata)

NAI = National Archives of India (India Nemzeti Levéltára), New Delhi

NEF = North Eastern Frontier (Brit-India észak-keleti határvidéke, amelynek katonai főhadiszállása - úgy tűnik - egy időben Tetulia / Titalya / Tettelia / stb. támaszpontján működött)

Pem + szám = Pemberton Butánról készített jelentésének megfelelő lapja(i) Ld. *i.m.* [04]

FÜGGELÉK

Titálja 1836 őszén

„Titálja a 26° 30' északi szélességnél és a 88° 20' keleti hosszúságnál 275 láb-bal Kalkutta fölött és a szikkimi hegyek lábától 20 mérföld távolságra [elterülő] tekintélyes falu a Mahanaddi (Mahanuddee) keleti partján a Rangpúr-kerületben (Rungpore district). Kb. 380 házat tartalmaz és népessége majdnem 2500 személy, akiknek kilenc tizede hindu, a többi muzulmán. A lakosság zöme kiskereskedelemet űz; sokan durva pamutszöveteket szőnek és mustár olajat állítanak elő, mások egyszerűen a földet művelik. Titálja közvetlen szomszédságában délnyugatra a folyó partján Futtiabad kis faluját találjuk a Purnea (Porneah) kerületben, az kb. 50 házat számlál 300-as, főleg hindu népességgel. A vidék Titálja szomszédságában általában őserdő-tiszta, és nagy mennyiségű rizst, különböző fajta lencsét (dhall), kendert [hemp], mustárt és cukornádat termel. Nagy bivaly- és ökörcsordákat legeltetnek északra a Morung közelében, a környező falvakban tömegesen gyártanak zsákokat, és évente óriási tételeket exportálnak belőlük Kalkuttába, akárcsak a rizs és a főtt vaj (ghee) termelésből. Az import javát só, betel dió és vas képezi. A helybeliek Titálját sokkal egészségesebb helynek tekin-

18. Olyannyira, hogy megpróbálták formálisan is tulajdonuknak nyilvánítani abban az államszerződésben, amelyet kényszer alatt Edemmel íratnak alá 1864. március 29-én. Ld. Eden, Ashley. *Report on the State of Bootan, and on the progress of the Mission of 1863-64*. Valamint *The truth about Bootan by one who knows it*. Továbbá *i.m.* [05]

19. Ld. *i.m.* [14], 158. Elképzelhető, hogy nem volt tisztában az ilyen alapvető feltételekkel, s ezért (is) távolította őt el James Prinsep egyik (nagyhatalmú és gazdag) fivére, Henry Toby, a politikai osztály (Political Department) kötelékéből.

tik, mint Rangpúrt, Dinázpúrt vagy Púrneát. A lázak áprilisban és októberben lépnek fel, általában a váltó (intermittent) típushoz tartoznak. A golyva nem fordul elő nagyon gyakran Titáljában, de ez a betegség állandó a keletebbre eső falvakban, különösen Rangpúrban és annak szomszédságában, ahol nem lepnek meg az általa sújtott állatok, amelyek közt néha öröklött betegségeként jelentkeznek. Titáljától délre, a falutól és folyótól két mérföldre vannak a régi helyőrség romjai egy nagy kiterjedésű és magaslati helyen. Első látásra ez nagyon impozánsnak tűnik, de a környező terület gondos szemügyre vétele azonnal kideríti, miért bizonyult ez a térség annyira egészségtelennek az állandó csapatok számára, hogy Titálját mint katonai támaszpontot, 1829–30-ban ott kellett hagyni. Délre és dél-nyugatra az igen mocsaras vidéket elszórtan szántók foltjai tarkítják; keletre a földművelés általánosabb, de a föld süllyedt és posványos; északra a laktanyákat a falvakkal száraz földemelkedés köti össze. A különböző épületek gyorsan tönkremennek, de anyagaikat valószínűleg hasznosítani lehetne bungallók vagy raktárhelyiségek építéséhez, ha a kormány Dardzsilingban egy szanatórium létesítése mellett döntene; hídépítésre és útjavításra szintén [fel lehetne őket használni].”

[„Journal, &c. kept by Assistant Surgeon H. Chapman”. 1838 Bayley, H.V. *Dorjéling*. Calcutta: Political Department, i–ii.]